

The Role of Arabs and Indigenous People in the Spread of Islam in Khorasan and Transoxiana in the Early Islamic Centuries

Masoud Bahramian¹

Mahmud Nikou²

Ahmad Nezaratzadeh³

Received: 4/3/2025

Accepted: 21/4/2025

Introduction

From ancient times through the Islamic era, Khorasan and Transoxiana have been among the most significant political, economic, and strategic regions of the Iranian plateau. These territories were so crucial that even some Iranian kings, such as Cyrus, perished in battles against foreign invaders in these areas. The boundaries of Khorasan—at a time when Transoxiana was not recognized as a distinct region—extended to the deserts of China and the Hindu Kush mountains. While some geographers, such as Ya'qubi, considered Transoxiana a part of Khorasan, others like Istakhri viewed it as a separate entity.

With the advent of Muslim Arab invasions in Iran, Khorasan and Transoxiana were among the regions that proved difficult to conquer. However, their strategic location, economic potential, and distance from the caliphate's core made them key destinations for Arab migrants. Upon the Arab conquest of Khorasan, many tribes—primarily from the Basra region—began settling there. Factors such as border conflicts, encouragement from the caliphs, economic incentives, tribal support for expansionist efforts, Khorasan's geography, the suppression of rebellions, and political exile contributed to the large-scale Arab migration to the region.

---

1. Assistant Professor, Department of History Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Iran. (Corresponding Author). Email: m.bahramian@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0009-3404-3635>

2. Master's Degree in History (Islamic Iran Orientation). Kharazmi University, Iran. Email: mahmud.nikou@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-3120-7598>

3. Assistant Professor of Islamic History Shahid Mahallati University of Islamic Sciences, Qom, Iran. Email: nezaratizadee@gmail.com

COPYRIGHTS

© 2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Although these migrations began during the caliphates of Umar and Uthman (13–35 AH), they reached their peak during the Umayyad era. Prominent among the migrating tribes were the Azd, Tamim, Abdul Qais, and Bakr bin Wa'il. The persistent state of conflict, the need to secure conquered territories, the imperative to confront non-Muslims and rebels, and the administrative instability of Khorasan all led to the establishment of permanent Arab settlements in the region. Initially, the local populations of Khorasan responded to the Arab settlers with indifference or even open hostility. Over time, however, many Iranians began to participate in spreading Islam alongside the Arabs.

Methodology

This study adopts a descriptive-analytical approach and is based on library research methods.

Findings and Conclusion

The findings of this study highlight the pivotal role of Arab tribes and rulers in the spread of Islam throughout Khorasan and Transoxiana. Following the conquest of these regions and the mass migration—both collective and individual—of Arabs, Islam began to take root in a number of ways. One notable method was through intermarriage with the local population. Prominent companions of the Prophet Muhammad (PBUH), such as Qutham ibn Abbas ibn Abdul Muttalib, Buraydah ibn al-Husayb, and Akham ibn Amr al-Ghifari, played active roles in this process. A significant factor encouraging these intermarriages was the Arabs' tribal organization, often structured around the concept of the "Dar" (clan or household). The transformation of Arab tribal communities into settled societies created a social need for integration, which naturally led to marriage with the locals. Additionally, polygamy—especially among warriors—was common, further reinforcing these bonds between Arabs and indigenous peoples.

Another influential factor in the spread of Islam was the construction of mosques. Cities such as Merv, Balkh, and Nishapur became early centers for Islamic practice, and the establishment of mosques in these cities accelerated the decline of Zoroastrian temples. In contrast, in areas where Islamic institutions were sparse or scattered, Zoroastrianism was able to survive for a longer period. In some cases, the expansion of Islam was also accompanied by military campaigns, which added an element of coercion to the process. While the Arabs were instrumental in introducing and institutionalizing Islam in these regions, the contribution of the indigenous peoples of Khorasan and Transoxiana should not be overlooked. Over time, local populations who initially responded to the Arab presence with indifference or hostility began to embrace the new religion and actively participated in its dissemination.

This research, employing a descriptive-analytical method and utilizing library sources, seeks to explore and clarify the respective roles of Arab migrants and indigenous communities in the early Islamic centuries. The evidence suggests that although Arab influence was foundational, the successful spread of Islam ultimately depended on the cooperation and engagement of both groups.

Keywords: Arab Tribes of Khorasan, Spread of Islam, Transoxiana

References

- Abbasi, A. A. & Elahizadeh, M. H. (2012). *Moravedat-e Hakeman-e Khorasan dar zamine-ye edari ba bumiayan dar Ahd-e Omavi* [Administrative interactions of Khorasan governors with natives during the Umayyad Period]. *Socio-Cultural Studies of Khorasan, 1*, 35–58. [In Persian]
- Abbasi, A. A. (2010). *Tahlili bar naqsh-e qabail-e Arab dar tahavvolat-e Khorasan az aghaz ta payan-e dowlat-e Omavian ba takid bar moravedat-e bumiayan va A'rab-e saken-e Khorasan* [An analysis of the role of Arab tribes in the developments of Khorasan from the beginning to the end of the Umayyad state with emphasis on the interactions between natives and settled Arabs in Khorasan] (Unpublished doctoral dissertation). University of Isfahan, Isfahan, Iran. [In Persian]
- Abbasi, A. A. (2010). *Zaban shenasi-ye A'rab va bumiayan-e Khorasan dar Ahd-e Omavi* [Linguistics of Arabs and natives of Khorasan during the Umayyad period]. *Islam History, 11*(3–4), 203–226. [In Persian]
- Abbasi, A. A. (2012). *Hakeman-e Khorasan va Islam dar Ahd-e Omavi* [Governors of Khorasan and Islam during the Umayyad period]. *History Research, 7*(28), 131–147. [In Persian]
- Abu Yusuf, Y. I. (1979 AH). *Al-Kharaj* [The taxation]. Beirut: Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Akbari, A. (2009). Fath-e Khorāsān va mohājerat-e qabāyel-e 'Arab beh īn sarzamīn [The conquest of Khorasan and the migration of Arab tribes to this land]. *Research Journal of History, 17*(1), 1-18. [In Persian]
- Al-'Ali, S. A. (2005). Mohājerat-e qabāyel-e 'Arabī dar ṣadr-e Eslām [Migration of Arab tribes in the early Islamic period] (H. Ansari, Trans.). Tehran, Iran: SAMT. [In Persian]
- Al-Istakhri, I. M. (2002). *Al-Masalik wa al-Mamalik* [Routes and realms] (M. J. A. Al-Hayni, Ed.). United Arab Republic: Dar al-Ilm. [In Arabic]
- Al-Masudi (2020). *Murūj ad-Dahab wa-Ma'ādin al-Jawhar*. Qom: Dar al-Hijra.
- Al-Miqdad, M. (1988 AH). *Al-Mawali wa Nizam al-Wala' min al-Jahiliyya ila Awakhir al-'Asr al-Umawi* [Clients and the system of allegiance from pre-Islamic times to the late Umayyad period]. Damascus: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Amuzegar, Y. (2008). Tārīkhche-ye mokhtasar-e a'rāb-e jonūb-e Khorāsān (mantaghe-ye 'Arabkhāneh) [A brief history of the Arabs of southern Khorasan (Arabhaneh region)]. *Research Journal of Epic Literature, 4*(6), 17-49. [In Persian]
- Bahramian, M., Moftakhari, H., & Nikou, M. (2014). Payāmadhā-ye ejtemā'i-ye mohājerat-e qabāyel-e 'Arab beh Khorāsān dar qorūn-e nokhostīn-e eslāmī [The social consequences of the migration of Arab tribes to Khorasan in the early Islamic centuries]. *Journal of Islamic History, 15*(4), 145-169. [In Persian]
- Baladhuri, A. Y. (1978). *Futuh al-Buldan* [The conquests of the lands] (R. M. Radwan, Ed.). Beirut, Lebanon: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Barthold, V. V. (1987). *Torkestān-nāmeḥ* [Turkestan down to the Mongol invasion] (K. Keshavarz, Trans.). Tehran, Iran: Agah Publications. [In Persian]

- Bayat, A., & Dehghanpour, Z. (2011). Payāmadhā-ye ejtemā'ī-ye mohājerat-e qabāyel-e 'Arab beh Irān [The social consequences of the migration of Arab tribes to Iran]. *Journal of Islamic History and Civilization*, (14), 3-22. [In Persian]
- Bosworth, C. E. (1998). *Tārīkh-e Sīstān* [The history of Sistan] (H. Anousheh, Trans.). Tehran, Iran: Amir Kabir. [In Persian]
- Choksy, J. K. (2003). *Setīz va sāzesh* [Conflict and cooperation] (N. Mirsaee, Trans.). Tehran, Qoqnoos. [In Persian]
- Christensen, A. (1999). *Iran dar zaman-e Sasanian* [Iran during the Sasanian era] (R. Yasemi, Trans.). Tehran: Sedaye Mo'aser. [In Persian]
- Daniel, E. (2004). *Tarikh-e Siyasi va Ejtemai-e Khorasan dar Zaman-e Hokumat-e Abbasiyan* [The political and social history of Khorasan during the Abbasid Rule] (M. Rajabnia, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Dent, D. (1979). *Maliyat-e Saraneh va Tasir-e An dar Gerayesh be Islam* [The poll tax and its impact on conversion to Islam] (M. A. Movahed, Trans.). Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Duri, Abd Al-Aziz (1971). *al-Abbasi al-aval*. Beirut: Dar al-Tali'ah al-Taba'ah va al-Nashr.
- Frye, R. (1986). *Bukhara dastavard-e qorun-e vasta* [Bukhara: The achievement of the Middle Ages] (M. Mahmoudi, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Frye, R. (1996). *Asr-e zarrin-e farhang-e Iran* [The golden age of Iranian culture] (M. Rajabnia, Trans.). Tehran: Soroush. [In Persian]
- Gardizi, A. A. (1984). *Zayn al-akhbar* [Adornment of reports] (A. H. Habibi, Ed.). Tehran: Donya-ye Ketab. [In Persian]
- Ghirshman, R. (2000). *Iran az aghaz ta Eslam* [Iran from the beginning to Islam] (M. Moein, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Gignoux, P. (1996). *Din-e Iran-e bastan* [Religion in ancient Iran] (R. Monajem, Trans.). Tehran, Iran: Fekr-e Rouz. [In Persian]
- Gouda, Hassanein (1999). *Geography of dual al-Eslamiyeh*. Alexandria: menshat al-Maearif.
- Hakim Neyshaburi, A. A. (1996). *Tarikh-e Nishapur* [History of Nishapur] (M. b. Hossein Khalifeh Nishaburi, Trans.; M. Shafiei Kadkani, Ed.). Tehran: Agah. [In Persian]
- Hamavi, Y. i. A. (1996). *Al-Buldan* [The countries]. Beirut: Al-Matba'ah wa al-Nashr. [In Arabic]
- Hudud al-Alam min al-Mashriq ila al-Maghrib* [The boundaries of the world from the East to the West]. (1983). (M. Sotoudeh, Ed.). Tehran: Tahuri. [In Persian]
- Ibn Abd Rabbih Al-Andalusi, A. M. (1986 AH). *Al-'Iqd al-Farid* [The unique necklace] (A. M. Al-Tarhini, Ed.). Beirut, Lebanon: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Athir, I. A. A. (1965 AH). *Al-Kamil fi al-Tarikh* [The complete history]. Beirut, Lebanon: Dar Sader. [In Arabic]
- Ibn Nadim, M. I. (1987). *Al-Fihrist* [The index] (M. R. Tajaddod, Trans.). Tehran, Iran: Amir Kabir. [In Persian]

- Ibn Rusta, A. O. (1986). *A'laq al-Nafisa* [The precious relics] (H. Qarachorlu, Trans.). Tehran, Iran: Amir Kabir. [In Persian]
- Jahiz, A. O. (1969). *Al-Muhasin wa al-Aqdad* [Merits and flaws] (F. K. Atwi, Ed.). Beirut: Lebanese Book Company. [In Arabic]
- Khiyat, K. (1994). *Tarikh Khalifa* [The history of Khalifa]. Beirut, Lebanon: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Le Strange, G. (1988). *Joghrafiya-ye tarikhi-ye sarzaminhayeh khilafat-e sharqi* [The historical geography of the eastern caliphate lands] (M. Erfan, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Maqdisi, M. A. (1982). *Ahsan al-taqasim fi ma'rifat al-aqalim* [The best divisions for knowledge of the provinces] (A. Monzavi, Trans.). Tehran: Iranian Authors and Translators Company. [In Persian]
- Marquart, J. (1994). *Iranshahr bar mabna-ye joghrafiya-ye Musa Khureni* [Iranshahr based on the geography of Moses of Chorene] (M. Mirahmadi, Trans.). Tehran: Ettelaat. [In Persian]
- Moftakhari, H. (2007). *Tarikh-e Iran az vorud-e mosalmanan ta payan-e Taherian* [History of Iran from the Muslim conquest to the end of Tahirid dynasty]. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Nafisi, S. (1952). *Owza-e ejtemai-e Iran dar dore-ye Sasanian* [The social conditions of Iran during the Sasanian era]. *Meh*, (2-3), 70-85. [In Persian]
- Narshakhi, A. B. (1984). *Tarikh-e Bukhara* [The history of Bukhara] (A. N. Ghobadi, Trans.; M. T. Modarres Rezavi, Ed.). Tehran: Toos. [In Persian]
- Panahi, A. (2009). Ta'sir-e owzā'-e eqtesādī va ejtemā'ī-ye Khorāsān bar nahveh-ye hokūmat-e Omavīān [The impact of the economic and social conditions of Khorasan on the governance of the Umayyads]. *Maskouyeh Journal*, (11), 27-44. [In Persian]
- Petrushevsky, I. P. (1975). *Tārīkh-e Īrān az dōwrān-e bāstān tā pāyān-e sādāh-ye 18-e mīlādī* [History of Iran from ancient times to the end of the 18th century] (K. Keshavarz, Trans.). Tehran, Iran: Payam. [In Persian]
- Sedighi, G. (1996). *Jonbesh-haye dini-e Iran dar qarn-haye dovvom va sevvom-e hejri* [Religious movements in Iran in the second and third centuries AH]. Tehran: Pazhang. [In Persian]
- Spuler, B. (2012). *Tārīkh-e Īrān dar qorūn-e nokhostīn-e eslāmī* [The history of Iran in the early Islamic centuries] (J. Falatouri, Trans.). Tehran, Iran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Tabari, M. H. (1967). *Tarikh al-Rusul wa al-Muluk* [History of the prophets and kings] (M. Abolfazl, Ed.). Beirut: Dar al-Turath. [In Arabic]
- Taqoush, Mohammad Soheil. (2005). *Dowlat-e Omavian* [The Umayyad state] (H. Joudaki, Trans.). Qom: Seminary and University Press. [In Persian]
- Tarikh-e Sistan* [History of Sistan]. (1987). (M. Shahriyar Bahar, Ed.). Tehran: Padideh Khavar. [In Persian]
- Torkamani Azar, P. (2006). Arabtabārān-e Khorāsān va naqsh-e ānān dar soqūt-e Omavīān [The Arab-descended people of Khorasan and their role in the fall of the Umayyads]. *Farhang Journal*, (60), 1-26. [In Persian]

- Wellhausen, J. (1956). *Al-dawla al-Arabiya wa suqutuha* [The Arab state and its fall] (Y. Al-Ash, Trans.). Damascus: University of Syria Press. [In Arabic]
- Yaqubi, A. (1999). *Tarikh-e Yaqubi* [The history of Yaqubi] (M. E. Ayati, Trans.). Tehran, Iran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Zarrinkoub, A. (1988). *Tarikh-e mardom-e Iran* [The history of the people of Iran]. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Zarrinkoub, A. (2018). *Karnameh-ye Islam* [The record of Islam]. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

مقاله‌ی علمی - پژوهشی

نقش اعراب و بومیان در گسترش اسلام در خراسان و ماوراءالنهر (قرون اول تا سوم هجری)

مسعود بهرامیان^۱ محمود نیکو^۲ احمد نظارتی‌زاده^۳
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۱۹، شماره‌ی ۲

http://www.farhangekhorasan.ir/article_219436.html

چکیده

خراسان و ماوراءالنهر از دوران باستان تا عصر اسلامی یکی از مناطق مهم سیاسی، اقتصادی و راهبردی فلات ایران بوده است؛ تا آن حد که برخی شاهان ایرانی در نبرد با دشمنان خارجی در این مناطق کشته شدند. نمی‌توان مرزهای مشخص و دقیقی برای خراسان در دوره‌ی ساسانی تعیین کرد حتی اسمی جداگانه به نام ماوراءالنهر وجود نداشت. به صورت تقریبی می‌توان گفت حدود شرقی آن به بلخ و طخارستان، از سمت غرب به ری، در شمال به آمودریا یا «جیحون» و از سمت جنوب تا بیابان‌های مرکزی ایران می‌رسید. پس از حمله‌ی اعراب مسلمان به ایران (قرن اول هجری)، خراسان و ماوراءالنهر از جمله مناطقی بودند که به‌آسانی فتح نشدند؛ این مناطق به دلیل برخورداری از موقعیت جغرافیایی، مسائل اقتصادی و دوری از مرکز خلافت از مهم‌ترین

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، ایران. نویسنده مسئول
m.bahramian@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0009-3404-3635>

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ؛ گرایش ایران اسلامی، دانشگاه خوارزمی، ایران
mahmud.nikou@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-3120-7598>

۳. استادیار تاریخ اسلام دانشگاه علوم اسلامی شهید محلاتی قم، ایران
nezaratizadee@gmail.com

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

مقاصد مهاجران عرب به شمار می‌رفتند. با توجه به این امر که خراسان مفتوح اعراب بصره بود، بیشتر، اهالی بصره در این منطقه ساکن شدند. با سکونت اعراب در این منطقه، در ابتدا، بومیان خراسان واکنشی از بی‌اعتنایی تا ستیز را در برابر اعراب در پیش گرفتند اما پس از مدتی ایرانیان نیز در کنار اعراب در ترویج اسلام کوشیدند. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با روش کتابخانه‌ای درصدد پاسخ به این سوال است که قبایل عرب و بومیان خراسان و ماوراءالنهر در گسترش اسلام چه نقشی ایفا کردند. دستاوردهای این تحقیق نشان می‌دهد مهاجرت قبایل عرب و اعراب ناراضی از حکومت اموی و عباسی نظیر شیعیان، در کنار اقدامات موالی، بازرگانان ایرانی، دهقانان و مرزبانان در ترویج آیین اسلام در این منطقه نقش داشته است؛ علاوه بر این موارد، ازدواج اعراب با بومیان، حضور صحابه و ساخت مساجد نیز در این زمینه حائز اهمیت است.

واژه‌های کلیدی: قبایل عرب خراسان، گسترش اسلام، ماوراءالنهر.

مقدمه

گسترش اسلام به خارج از جزیره‌العرب، به دو صورت تبلیغی و نظامی و با پشتیبانی قبایل عرب انجام گرفت. هرچند روند گسترش اسلام در ابتدا از طریق فتوح محقق شد اما نشر اسلام در بین مردم کشورهای فتح‌شده به زور و با جنگ به دست نیامد (زرین کوب، ۱۳۹۷: ۱۱). زمانی که از روند اسلام‌پذیری سخن به میان می‌آید، باید بین اسلام به مثابه دین، به مثابه حکومت و به مثابه فرهنگ تمایز قائل شد. در گام نخست "فتوح"، گسترش اسلام توسط خلافت اسلامی محقق گردید. با توجه به میزان تناسب هر حکومتی با آموزه‌های دین اسلام واکنش بومیان هر منطقه از ستیز تا همکاری در نوسان بود. بعد از تثبیت خلافت اسلامی و تمدن‌سازی حکومت‌ها (عصر عباسیان)، دین اسلام و فرهنگ اسلامی توسط مبلغین و بازرگانان به قلوب مردم وارد شود؛ به عبارتی اسلام فرهنگی جای خود را در میان قلوب مردم باز کرد.

خراسان به دلیل موقعیت جغرافیایی سازگار با خُلق و خوی عرب‌ها، یکی از مناطق جذاب برای مهاجرت آنان بود. ناامنی خراسان به دلیل همجواری با سرزمین کفار، غنائم فراوان آن، ضرورت حفظ مناطق فتح‌شده، دوری از مرکز خلافت و تشویق خلفا برای اسکان در چنین مناطقی سیر مهاجرت‌ها به خراسان را تسریع کرد (بهرامیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۴۶). اعراب در مقاله‌ی

پیش‌رو متشکل از قبایل ساکن خراسان و حکام منطقه است و بومیان مسلمان شامل موالی، بازرگانان، دهقانان، مرزبانان و موبدان زرتشتی است. براین اساس، پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با روش کتابخانه‌ای به دنبال پاسخگویی به این سوالات است:

- قبایل عرب و بومیان خراسان و ماوراءالنهر چه نقشی در اسلام‌پذیری مردم منطقه داشتند؟
- واکنش غیرمسلمانان (اهل کتاب) در برابر گسترش اسلام در این منطقه چگونه بود؟

پیشینه‌ی پژوهش

در رابطه با رساله‌ها و پایان‌نامه‌های نگارش‌یافته می‌توان به پایان‌نامه‌ی *اسلام در ماوراءالنهر از آغاز تا سامانیان* از عبدالمجید ایدی (۱۳۶۲) و پایان‌نامه‌ی *گسترش اسلام و شکل‌گیری تمدن اسلامی در آسیای مرکزی از آغاز تا انقراض سامانیان* از محمدنادر آیت (۱۳۸۶) اشاره کرد. در این پژوهش‌ها ضمن بیان اوضاع فرهنگی و اجتماعی آسیای مرکزی مقارن فتوحات اسلامی، گسترش اسلام و توسعه‌ی تمدن اسلامی در این منطقه بررسی شده است. مقاله‌ی «تاریخچه مختصر اعراب جنوب خراسان (منطقه عربخانه)» (آموزگار، ۱۳۸۷) روند کلی ورود اعراب به خراسان و رابطه‌ی آنان را با مردم خراسان (از بدو ورود تا ظهور صفویه) توضیح می‌دهد. تأکید این مقاله بر منطقه‌ی عربخانه - در جنوب خراسان - است. مقاله‌ی اکبری (۱۳۸۸) با عنوان «فتح خراسان و مهاجرت قبائل عرب به این سرزمین» به چگونگی ورود اعراب به این منطقه و چرایی حضور آنان در این سرزمین پرداخته است. مقاله‌ی «تأثیر اوضاع اقتصادی و اجتماعی خراسان بر نحوه حکومت امویان» (پناهی، ۱۳۸۸) بیشتر به نقش دهقانان و مرزبانان در حکومتداری حاکمان اموی می‌پردازد. فصل ششم از رساله‌ی عباسی (۱۳۸۹) با عنوان *تحلیلی بر نقش قبایل عرب در تحولات خراسان از آغاز تا پایان دولت امویان با تأکید بر مراودات بومیان و اعراب ساکن خراسان* به اعراب و تحولات مذهبی در خراسان اختصاص دارد و بر نقش اهل بیت، قیام‌هایی مانند یحیی بن زید، فعالیت‌های فرق جهمیه و خوارج تأکید شده است.

مقاله‌ی «حاکمان خراسان و اسلام در عهد اموی» از عباسی (۱۳۹۱) به نقش حاکمان خراسان در گسترش اسلام پرداخته است. مقاله‌ی «پی‌آمدهای اجتماعی مهاجرت قبائل عرب به خراسان در قرون نخستین اسلامی» (۱۳۹۳) از بهرامیان، مفتخری و نیکو به پیامدهای اجتماعی

مهاجرت اعراب به خراسان مانند رشد شهرها، تغییر ساختار طبقات شهرها، ظهور موالی و افزایش تعصبات قبیله‌ای اشاره دارد. در پایان‌نامه‌ی خوش‌رفتار (۱۳۹۴) با عنوان چگونگی فتح خراسان و گسترش اعراب در مرکز/یالتی به انگیزه‌های اصلی حمله‌ی اعراب به خراسان و چرایی سکونت آنان در این منطقه پرداخته شده و کمتر به بحث نقش اعراب خراسان در اسلام‌پذیری بومیان می‌پردازد.

مقاله‌ی «سیاست‌های اقتصادی؛ فرهنگی هنری امویان در خراسان و ماوراءالنهر و تأثیر آن بر گسترش هنر و فرهنگ اسلامی» از کرامتی، هوشیار و بوشاسب گوشه (۱۴۰۲) درصدد است سیاست‌های اقتصادی و معافیت‌های مالیاتی امویان در خراسان و ماوراءالنهر را بیان و نقش آن را در پذیرش اسلام توسط مردم منطقه بررسی کند.

مقاله‌ی «تأثیرگذاری صوفیان و سادات در گسترش اسلام در ماوراءالنهر طی چهار قرن اول هجری» از شاه‌کرمی، منتظرالقائم و پیرمردیان (۱۴۰۲) با اشاره به مهاجرت سادات به ماوراءالنهر، نقش پررنگ آن‌ها را در روند اسلام‌پذیری ترکان ماوراءالنهر نشان می‌دهد.

خراسان و اعراب

محدوده‌ی جغرافیایی خراسان از دوره‌ی باستان تا دوره‌ی اسلامی یکپارچگی خود را با نواحی شمالی جیحون - هرچند به صورت اندک - حفظ کرده بود و اسمی جداگانه به نام ماوراءالنهر در آن محدوده وجود نداشت. این محدوده شرق کویر لوت تا کوه‌های هند را شامل می‌شد؛ یعنی حدود خارجی آن بیابان چین و از سمت هند جبال هندوکش بود (لسترنج، ۱۳۶۷: ۴۰۸). در دوره‌ی اسلامی تا قرن سوم هجری نزد عرب‌ها شهرهای شمال جیحون جزء خراسان محسوب می‌شدند اما از قرن چهارم به بعد گاهی ماوراءالنهر را جزئی از خراسان و گاهی جدا دانسته‌اند. یعقوبی، ابن‌رسته و مؤلف تاریخ سیستان ماوراءالنهر را جزء خراسان شمرده‌اند (یعقوبی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۱۸؛ ابن‌رسته، ۱۳۶۵: ۱۲۱؛ تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۶-۲۷) اما اصطخری و صاحب حدود العالم دو منطقه را جدا از هم می‌دانند (اصطخری، ۱۳۸۱: ۱۶۱؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۸۸).

خراسان بیشتر مفتوح مردم بصره بود، یا به گفته‌ی ولهاوزن مستعمره‌ی بصره بود (ولهاوزن، ۱۳۷۶ق: ۳۲۷). بر همین اساس شاهد حضور گسترده‌ی قبایل بصری در خراسان هستیم.

اندیشه‌ی اسکان دائمی اعراب در شرق ایران، به‌خصوص خراسان، در دوره‌ی امویان مورد توجه واقع شد اما آغاز آن به نخستین دوره‌ی فتوحات در زمان خلافت عمر بن خطاب بازمی‌گردد. آنچه در این میان مهاجرت‌ها را تشویق و ترغیب می‌کرد درگیری‌های مرزی، تشویق و ترغیب خلیفه، انگیزه‌های اقتصادی، پشتیبانی قبایل برای گسترش فتوحات، اوضاع جغرافیایی خراسان، فرونشاندن شورش‌هایی که در برخی از شهرهای خراسان به وقوع پیوست و مهاجرت‌های اجباری (تبعید سیاسی) بود. فرماندهان نظامی که با پشتیبانی قبایل در جبهه‌ی شرقی وارد شده بودند، پیشروی‌هایی را انجام دادند که با به دست آوردن غنایم بی‌شمار همراه بود؛ به گونه‌ای که قبایل بی‌شماری آماده‌ی رفتن به خراسان شدند. شاید این گفته مورد تردید باشد که «هدف جنگ‌ها بیشتر کسب غنیمت بود تا نشر اسلام» (زرین کوب، ۱۳۶۷، ج ۲: ۲۷) اما هنگامی که منابع گزارش‌های فراوانی از غنیمت‌های شهرهای بخارا، سمرقند و دیگر شهرهای خراسان ارائه می‌دهند که در مهاجرت قبایل به خراسان نقش داشته است، دیگر جای تردید باقی نمی‌ماند که یکی از عوامل اصلی مهاجرت قبایل عرب به خراسان کسب غنیمت و ثروت بوده است. ذکر این نکته ضروری است که نباید علت اقتصادی را تنها عامل اصلی برای فتح خراسان یا مهاجرت به این منطقه مد نظر قرار داد. همان‌گونه که در ادامه‌ی مقاله به آن می‌پردازیم، حضور برخی صحابه رسول خدا (ص) در میان لشکریان نشان از بُعد معنویت این لشکرکشی‌ها دارد. سران اشراف خراسان چندان دل‌بستگی به ساسانیان نداشتند و بیشتر به حفظ مال و پایگاه خویش می‌اندیشیدند. علاوه بر آن، مقاومت چندان، به مانند نبرد نهاوند در غرب کشور، در خراسان را شاهد نیستیم (دانیل، ۱۳۸۳: ۱۵-۱۶). سابقه‌ی جنبش مزدکی در منطقه نیز باعث رنجیدن بومیان و اشراف منطقه و گرویدن آنان به اعراب گردید. مصداق دیگر در اینکه غنائم تنها هدف حمله‌ی اعراب به خراسان و ماوراءالنهر نبود، این روایت است که با آمدن عبدالله بن عامر به آن سوی جیحون مردم منطقه از او تقاضای صلح کردند تا با پرداخت مال‌الصلح به مسلمانان از ورود آنان به سرزمین خود جلوگیری کنند.

مورد بعد واکنش اولیه‌ی بومیان منطقه به حضور اعراب است. مردم خراسان پیرو ادیان زرتشتی، مسیحیت، یهودی، بودایی و مانویت بودند. گزارش‌ها و روایت‌های گوناگون منابع حاکی از این است که، با وجود پراکندگی این ادیان در خراسان بزرگ، واکنش منفی آن‌ها حتی به صورت

پراکنده و نه منسجم تا مدت‌های زیادی ادامه داشت. اگر چه به راحتی نمی‌توان این واکنش‌ها را به پیروان یک دین مشخص نسبت داد ولی وابستگی برخی از آن‌ها به دینی مشخص به طور کامل آشکار است. مانویت یکی از ادیان غیرالهی در خراسان بود که پیروان آن کمترین برخورد با اسلام‌پذیری در منطقه را از خود نشان دادند؛ شاید یکی از دلایل اصلی آن تعداد اندک آنان بود. زرتشتی‌گری آیین اکثریت مردم خراسان بود.

واکنش منفی زرتشتیان ماوراءالنهر را در مقابل مسلمانان می‌توان چنین علت‌یابی کرد: نخست اعتقاد راسخ ایشان به دین زرتشت؛ دوم جزیه (با پرداخت جزیه دین خود را حفظ می‌کردند)؛ سوم این‌که در ماوراءالنهر هر کس مسلمان شد او را عرب‌شده قلمداد می‌کردند (چوکسی^۱، ۱۳۸۲: ۱۰۸). در شرق رود جیحون، زرتشتیان فقیر با نقل مکان به مناطق جداافتاده از مسلمانان عرب و نومسلمانان ایران دوری می‌کردند. همین مسئله در مروالروند منجر به درگیری خونین بین قبیله‌ی تمیم و خراسانیان گردید. شهرهای بیکند، بخارا و سمرقند به خاطر مقاومت زرتشتیان و دیگر ادیان در برابر اعراب، به شدت از طرف حاکمان عرب، مانند عبیدالله بن زیاد و سعید بن عثمان، رو به خرابی گذاشت. غیرمسلمانان سمرقند به رهبری غورک از شهر خارج شده و همراه یک بازرگان، شهر جدیدی در استحکامات ایشتی‌خان به نام "فرنکت" ایجاد کردند و بقیه غیر مسلمانان به شدت از طرف قتیبه در محدودیت قرار گرفتند. چنان‌که برای ورود و خروجشان باید مهر بر دست می‌زدند. همچنین قتیبه و مسلمانان عرب می‌ترسیدند شب را بین غیرمسلمانان سمرقند، بخارا و خوارزم بگذرانند؛ بنابراین مجبور بودند گاهی سلاح با خود حمل نمایند (ولهاوزن^۲، ۱۳۷۶: ۳۴۷).

مردم بخارا - تازه مسلمانان - نه تنها برای نماز به مسجد نمی‌رفتند، بلکه با مسلمانان عرب نیز درگیر می‌شدند (نرشخی، ۱۳۶۳: ۶۷-۶۸). کشته شدن مسلمانان در بخارا در ۱۹۸ ق به دست کافران (منظور فرای غیر زرتشتیان و بیشتر بوداییان و زرتشتیان است) (فرای، ۱۳۶۵: ۵۶).

وجود آتشکده‌هایی با نام‌های بردسوره، کوادان، وجریش در شهرهای توس، بخارا، زوزن، سغد و ترشیز در قرن اول هجری حکایت از حضور گستره‌ی زرتشتیان در این منطقه دارد (صدیقی، ۱۳۷۵: ۱۰۵). همچنین از زرتشتیانی می‌توان نام برد که تمایل نداشتند با اعراب در یک ولایت زندگی کنند. بنابراین در ۴۲ق از نواحی کابل یا در ۱۰۱-۱۰۲ق از ترمذ به طرف جنوب شرقی یعنی کرمان و سپس مکران گریختند و برخی از آن‌ها از طریق دریا روانه‌ی هندوستان شدند. سغدیان نیز از شهرهای خود خارج شدند و در فرغانه در مسکن‌های قدیمی اجداد خویش ساکن شدند ولی با ناراحتی ساکنان بومی مجبور شدند به نواحی کوهستانی خجند بروند و ماندگار شوند (زرین‌کوب، ۱۳۶۷، ج ۲: ۳۱). با توجه به این مطالب، موارد گوناگون دیگر را نیز می‌توان نام برد که حاکی از واکنش در حد شورش پیروان ادیان مختلف، به‌خصوص زرتشتیان، در برابر اعراب مسلمان است. شورش مردم بادغیس و هرات و پیوستن آن‌ها به قارن، که حدود چهل هزار نفر نیروی شورش از قهستان و طبسیین متحد شده بودند، و قیام مردم پوشنگ، که منجر به خرابی نوبهار بلخ توسط قیس بین هشیم سلمی شد، از جمله این موارد واکنشی بود (بلاذری، ۱۹۷۸م: ۵۶۹).

مزدکی آیینی بود که در مناطقی مانند ماوراءالنهر، که از مرکز حکومتی ساسانی دور بود، خود را نمایان ساخت. همچنین می‌توان آیین مزدکی را موجب الهام عصیان «خورزاد» یا خرزاد، برادر شاه خوارزم، دانست. او قدرت را در دست گرفت و دارایی، زن، دختر، اغنام و احشام را از دست نزدیکان شاه خارج کرد و بین فقرا تقسیم نمود. شاه قتیبه را به کمک خواست و قتیبه قدرت را به شاه برگرداند (گیرشمن، ۱۳۷۹: ۳۶۲).

آیین بودایی در زمره ادیانی است که از هندوستان به سرزمین خراسان وارد شده است. این آیین در زمان گسترش قوی‌ترین حریف دین زرتشت بود. در قرن اول میلادی، کوشان‌ها که بر بخشی از هند و سپس ماوراءالنهر تسلط یافته بودند، با پشتیبانی از آیین بودا، زمینه‌ی گسترش آن را در خراسان بزرگ، به‌ویژه سواحل سیحون و جیحون، فراهم آوردند. در همین ایام بود که معابد نوبهار، بهارها یا ویهاره‌های بودایی همه جا در سرزمین ماوراءالنهر برپا شد. بلخ در دوره‌ای محل ظهور زرتشت بود، اینک پذیرای آیین غیربومی شده بود. بوداییان در مناطقی مانند بخارا حتی با وجود این که قتیبه بر روی خانگاه آن‌ها مسجد ساخته بود، موجودیت خود را هر چند ضعیف تا قرن چهارم حفظ کردند. همچنین در شهرهای سمنگان، جنوب طخارستان، بامیان و

کابل نیز موقعیتشان تا مدت‌ها محفوظ ماند (حدود/العالم، ۱۳۶۲: ۱۰۰-۱۰۷؛ نرشخی، ۱۳۶۷: ۶۷).

مسیحیان و حتی یهودیان تا ۱۲۶ق به اندازه‌ای قدرت داشتند که بیم آن می‌رفت قیامی محلی با حمایت آن‌ها بتواند بر حکومت عربی چیره شود. مسیحیان تا کوهستان، هرات و تخارستان نیز نفوذ کرده بودند. تا قرن ۴ق هنوز بقایای جمعیت مسیحی در آن منطقه وجود داشت. مسیحیت احتمالاً در اواخر سده‌ی ۴م به خراسان راه یافت. بنابر روایتی دینی، آیین مسیح را حدود ۳۶۰م شاهزاده خانمی ساسانی به مرو آورد. وی به همسری مرزبان مرو درآمد. مرو از شهرهایی بود که در ۴۱۰م در زمره‌ی پنج جزء مذهب مسیحیت و دارای مطران بود (العلوی، ۱۳۷۶: ۳۱).

گروه‌های مختلف مسیحی نسطوری، یعقوبی و ملکایی برای رواج آیین خود در خراسان تلاش می‌کردند؛ به همین خاطر بود که نیشابور، مرو، هرات، خوارزم، توس، بوشنگ و بادغیس مورد توجه و نفوذ مسیحیان قرار گرفت. حضور مردم تنویه یا نصاری در شهر قرنکت در منطقه‌ی سغد، (ابن ندیم، ۱۳۶۶: ۳۰) وجود قریه‌ای نسطوری در سمرقند، همچنین حضور مسیحیان ارتدکس خالکدونی یا ملکایی در خوارزم، و کوچ مسیحیان یعقوبی پس از تخریب ادسا توسط خسرو پرویز در ۶۰۹م به خراسان و در نهایت اسقف‌نشین و مطران‌نشین بودن برخی شهرهای خراسان مانند هرات، مرو، نیشابور، توس، پوشنگ، بدخشان، مرو و بادغیس در سال‌های گوناگون (۵۸۸ تا ۴۳۴م) حکایت از حضور مسیحیان در خراسان دارد (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۱۵۷؛ باسورث، ۱۳۷۷: ۳۸).

یهودیان از دوره‌ی هخامنشی در مرکز ایران نفوذ داشتند. آنان چندان تبلیغی در مورد گسترش آیین خود نداشتند و بیشتر در تجارت معروف بودند. منابع حضور آنان را در مناطق بلخ گزارش داده‌اند (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۴۷۳؛ نفیسی، ۱۳۳۱: ۷۵). شهر میمنه در بلخ معروف به یهودان یا یهودیه بود. این یهودیان بنا به گفته‌ی یاقوت حموی در زمان بخت‌نصر از بیت‌المقدس رانده شدند و در این شهر سکونت کردند، آنان پس از آزادی در عصر کوروش ممکن است به این مناطق مهاجرت کرده باشند. چون مسلمانان از نام یهودان خوششان نمی‌آمد، آن را به میمنه تغییر دادند (حموی، ۱۳۷۵، ج ۵: ۴۵۳). همچنین نام‌گذاری دروازه‌ی یهودیان در بلخ، حاکی از آن است که در این محله‌ها بازرگانان یهودی اقامت داشته‌اند (بارتولد، ۱۳۷۷: ۱۲). در پایان، وجود یهودیان

فارسی‌زبان در میان تاجیک‌های ماوراءالنهر را شاید بتوان دلیلی بر حضور یهودیان بنی اسرائیل در این منطقه دانست (نفیسی، ۱۳۳۱: ۷۵).

اولین صلح‌نامه‌های منعقدشده میان حکام عرب و دهقانان محلی خراسان بر سکونت عرب‌ها در شهرها و روستاهای خراسان تأکید دارد. آنچه در صلح‌نامه‌ی شهر مرو قید شده، از همکاری نظامی ایرانیان با عرب‌ها و تلاش برای اقامت عرب‌ها در خراسان نشان دارد (ترکمنی‌آذر، ۱۳۸۵: ۵). برای استقرار دائمی عرب‌ها در شرق ایران پیش از معاویه (حک: ۴۱-۶۰ق) نقشه‌ای در میان نبود، چنانکه به گفته‌ی گردیزی «عرب به مرو ضیاع و مستغل و خانمان ساختند و آنجا قرار کردند به زمان معاویه» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۱۴۵). مهاجرت قبایل عرب به خراسان در جریان موج گسترده‌ای از مهاجرت‌ها صورت گرفت؛ به همین منظور گروه زیادی از قبایل آزد، تمیم، عبدالقیس و بکر بن وائل به خراسان آمدند و در این ایالت ساکن شدند. آنان در مراحل گوناگون و به شیوه‌هایی متفاوت به خراسان مهاجرت کردند.

حکام منصوب بر خراسان را گروهی از افراد خانواده، خویشاوندان و نظامیان همراهی می‌کردند. «عبدالله بن عامر به دستور عثمان (حک: ۳۵-۲۳ ق) به نیشابور آمد و احنف بن قیس و مهلب بن ابی‌صفره با او بودند و قومی از مهتران بصره» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۱۰۱). در زمان احنف بن قیس (امارت: ۲۸-۳۲ ق)، از دوازده هزار نفر بصری و دوازده هزار نفر کوفی در خراسان سخن رفته است (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۴: ۱۶۹). زیاد بن ابیه، ربیع بن زیاد حارثی را در سال ۵۱ق والی خراسان کرد. ربیع نزدیک به پنجاه هزار نفر از ساکنان بصره و کوفه را همراه خانواده‌هایشان به خراسان کوچ داد (بلاذری، ۱۹۷۸م: ۵۷۱).

نکته‌ی مهم این که قبایل بی‌شماری با خانواده‌های خود در دوره‌ی ربیع بن زیاد حارثی در سال ۵۱ق به آن ولایت کوچ کردند. در روایت دیگر از بلاذری آمده است که در زمان حاکمیت قتیبه بن مسلم باهلی در خراسان (امارت: ۸۶-۹۶ ق) چهل هزار تن از جنگجویان بصره و هفت هزار تن از اهل کوفه و هفت هزار تن از موالی در آنجا بودند (همان: ۴۱۲).

از دیگر مهاجران عرب به خراسان، شیعیان و ناراضیان از حکومت امویان بودند. سختگیری عوامل حکومت امویان بر شیعیان موجب شد برخی از آنان ترک دیار کنند و به نقاط دور دست، از جمله خراسان، پناه برند. حضور شیعیان در خراسان در قرن اول هجری موید این نظر است. با

سرکوب قیام هفده‌ماهه‌ی مختار ثقفی در کوفه (۶۶-۶۷ ق) و قتل هوادارانش، خصوصاً ایرانیان، فرقه‌ی کیسانیه مقرر تبلیغات خود را به خراسان منتقل کرد و بذر تشیع را در آنجا پراکند (مفتخری، ۱۳۸۶: ۸۶). پیروان این فرقه در خراسان به امامت محمد بن حنفیه معتقد بودند و پس از او ابوهاشم را امام می‌دانستند. سابقه‌ی آشنایی مردم خراسان به سال‌ها قبل از تبلیغات داعیان عباسی برمی‌گردد. از اوایل قرن دوم هجری و بر اثر سیاست‌های خشن عمال اموی در خراسان، بومیان منطقه با شعار «الرضا من آل محمد» آشنا شدند. غالب نیشابوری، از کوفیان مهاجر به خراسان و از شیعیان، که در زمان نهضت عباسیان نگرانی‌هایی برای آنان فراهم آورده بود، از آن جمله است بود (دوری، ۱۹۷۱م: ۱۵۴).

دارالحرب بودن خراسان (المقداد، ۱۴۰۸ق: ۱۴۸)، لزوم حفظ و نگهداری سرزمین‌های مفتوحه، مقابله با ترکان، مسائل اقتصادی، شورش و ناامنی، حفظ فتوحات و شرایط اقلیمی (التون، ۱۳۸۳: ۱۶) از یک سو و ابهامات اداری و نامشخص حاکم خراسان از سوی دیگر نیز باعث شده بود تا رابطه‌ی بین حاکم خراسان با مرکز خلافت نامعلوم باشد. این عوامل باعث شد تا عرب‌ها به فکر ایجاد یک پایگاه ثابت در خراسان باشند. اگرچه خراسان بیشتر مفتوح بصره بود (ولهاوزن، ۱۳۷۶: ۳۲۷)، ولی قبایلی از کوفه و بعدها شام و جاهای دیگر نیز به خراسان مهاجرت کردند (طبری، ۱۳۸۷، ج ۴: ۱۶۸-۱۷۲).

برخورد اولیه‌ی بومیان خراسان با حضور عرب‌ها بر بی‌اعتنایی استوار بود؛ با این فرض منطقی که این مهاجران هم مثل بسیاری از چادرنشینان بدوی به زودی این منطقه را ترک خواهند کرد، اما آن‌گاه که عرب‌ها بر پرداخت مالیات و جزیه پافشاری کردند، این بی‌تفاوتی به دشمنی و ستیز تبدیل و در بسیاری از نواحی خراسان شورش‌هایی برپا شد (بیات، ۱۳۹۰: ۵).

اعراب: کنشگران اصلی گسترش اسلام

روند گسترش اسلام به خارج از مرزهای جزیره‌العرب به دو صورت تبلیغی و نظامی و با پشتیبانی قبایل عرب انجام گرفت. همراهی قبایل عرب فرماندهان و سپاهیان را در امر فتوحات و گسترش اسلام یاری کرد. بنابراین در مناطقی که قبایل مهاجر عرب حضور بیشتری داشتند، روند گسترش اسلام، به خاطر همزیستی و آمیزش با بومیان آن مناطق، بیشتر بود.

الف) قبایل

خراسان جزء مناطقی بود که بسیاری از قبایل عرب را در خود جای داده بود. بنابراین بخش‌هایی از این ایالت پهناور، تحت تأثیر حضور قبایل عرب، با اسلام آشنایی بیشتری یافتند. از نظر باسورث خراسان در این روزها (سده‌ی اول هجری) سرزمین پهناوری بود که با رباط‌های بسیاری که داشت، پناهگاه گروه‌های مقاتله بود که از بصره به این سرزمین فرستاده می‌شدند (باسورث، ۱۳۷۷: ۵۳). برای نمونه زمانی که سعید بن عثمان راهی خراسان شد، اوس بن ثعلبه تیمی، طلحه بن عبدالله خزاعی و مهلب بن ابی صفره نیز با وی بودند. گروهی از قبیله بنی‌تمیم نیز آنان را همراهی می‌کرد (خیاط، ۱۴۱۵ق: ۱۳۸). طبق گزارش منابع، جنگجویان قبایل همراه با قتیبه که شامل پنج گروه بصری و یک گروه کوفی می‌شدند، چهل و هفت هزار نفر ذکر شده‌اند. چهل هزار نفر بصری که شامل بکریان، ازدیان، تمیمیان، عبدالقیس، و گروه‌های دیگر بودند و تعداد هر یک به ترتیب هفت هزار، ده هزار، چهار هزار و نه هزار نفر بودند و کوفیان هفت هزار نفر بودند (بلاذری، ۱۹۷۸م: ۵۹۰).

قبایل عرب بعد از مهاجرت و اسکان در خراسان برای گسترش اسلام تلاش‌های زیادی کردند. اعراب بصری مانند ازد، بکر بن وائل، کنده، خزاعه - به هواداران نهضت عباسی مشهور بودند - و طی ساکن بودند. برخی از این قبایل در بعضی شهرها اکثریت داشتند، مانند قبیله‌ی طی در طوس، ازد و تمیم - ستون فقرات سپاه اموی را تشکیل می‌دادند - در مرو و بخارا (یعقوبی، ۱۳۷۸: ۴۵؛ طبری، ۱۳۸۷، ج ۴: ۱۷۴)، اشروسنه (بنی شیبان) و سمنگان (تمیم) (یاقوت حموی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۸۴) ساکن بودند. به طور طبیعی اسکان این قبایل عرب و تعامل و مراودات آنان با بومیان منطقه ناخودآگاه باعث ترویج و تبلیغ اسلام می‌گردید.

ب) حاکمان عرب

بخش دیگری از گسترش اسلام توسط حاکمان خراسان تحقق یافت. روند گسترش اسلام توسط حاکمان عرب در طول دوران اموی یکسان نبود. معاویه برای نشر اسلام در میان ایرانیان تلاش‌های فراوانی انجام داد. او ده هزار خانواده‌ی عرب را در مناطق مختلف ایران، به‌ویژه خراسان، مستقر کرد تا از طریق آمیزش قوم عرب و ایرانی دین اسلام در میان بومیان خراسان گسترش

یابد (طوقش، ۱۳۸۴: ۴۲). به نظر می‌رسد این اقدام معاویه بیش از آن که انگیزه‌های دینی داشته باشد، انگیزه‌های سیاسی و امنیتی داشت.

در دوران خلافت ولید اموی (۸۶-۹۶ق) و حجاج بن یوسف ثقفی، حاکم او در عراق، موضوع گرایش دسته‌جمعی گروه‌های زیادی از مردم خراسان به دین اسلام مطرح شد (عباسی، ۱۳۹۱: ۱۳۳). شاید بتوان تعامل اصلی جهت گسترش اسلام در خراسان و ماوراءالنهر و واکنش بومیان این ایالت را در پشتیبانی قبایل عرب از فتح فرماندهانشان در شهرهای خراسان و ماوراءالنهر دید، به‌ویژه پس از فتوح قتیبه بن مسلم باهلی در بلاد سُغد، قبایل عرب به صورت ثابت اسلام را منتشر کردند. قتیبه سپاهیان خود را در ماوراءالنهر، به جهاد در راه خدا ترغیب کرد و از گسترش اسلام توسط آن‌ها در خراسان سخن راند و به آن‌ها گفت: «خدای شما را در این محل جای داد که دین خویش را نیرو دهد و به وسیله شما از حریم‌ها دفاع کند» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۶: ۴۲۵). او همچنین از سه قبیله‌ی «أزد»، «تمیم» و «قریغ» برای فتوحات و گسترش اسلام در بخارا بهره برد که در نهایت پیروزی اصلی را قریعیان به دست آوردند (همان: ۴۲۵-۴۲۸).

بیشترین ارتباط قبایل عرب با بومیان جهت گسترش اسلام و واکنش آن‌ها را در دوره‌ی قتیبه می‌توان در شهرهای سمرقند و بخارا مشاهده کرد؛ هنگامی که قتیبه با پشتیبانی نیروهای قبایل عرب سمرقند را فتح کرد و دستور داد تا شهر را خالی نمایند، مسجدی ساختند و قتیبه با چهار هزار نفر وارد شهر شد. آن گروه در شهر سمرقند باقی ماندند تا اسلام را ترویج نمایند (همان: ۴۵۵).

در بخارا طغشاده، پسر خاتون بخارا، به دست قتیبه ایمان آورد و تا قتیبه زنده بود، مُلک بخارا در اختیار او بود. همچنین هنگامی که قتیبه به بخارا وارد شد، دستور داد تا اهل بخارا نیمی از خانه‌های خود را به قبایل عرب دهند.

البته در مورد تبلیغ اسلام توسط اعراب در خراسان می‌توان به دو مورد اشاره کرد که افرادی توسط حاکم وقت جهت گسترش اسلام به منطقه‌ای رفته‌اند. فرستادگان تبت نزد جراح بن عبدالله حکمی، حاکم خراسان، آمدند و از وی خواستند تا کسی نزد آنان برای تبلیغ اسلام بفرستد. جراح نیز سلیط بن عبدالله حنفی را به سوی ایشان فرستاد و عبدالله بن عمر شاکری را جهت گسترش اسلام به ماوراءالنهر گسیل داشت که با جمعی از ترکان برخورد کرد، شکست خورد و بازگشت

(یعقوبی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۶۲). همچنین می‌توان از اشرس نام برد که هنگام ولایت‌داری در خراسان دنبال شخصی فاضل می‌گشت تا او را جهت فراخواندن مردم ماوراءالنهر به اسلام به آن منطقه بفرستد. ابوالصیداء صالح بن طریق (طریف)، وابسته‌ی بنی‌ضبه، اعلام آمادگی کرد و چون فارسی نمی‌دانست ربیع بن عمران تمیمی نیز با او همراه شد. با این شرط که هر که اسلام آورد، از جزیه معاف باشد، اشرس قبول کرد. پس ابوالصیداء مردم سمرقند و اطراف آن را به اسلام خواند که گروه بی‌شماری به اسلام گرویدند (طبری، ۱۳۸۷، ج ۷: ۵۵۰).

قیام حارث بن سریج به نوعی در گسترش اسلام نقش مهمی داشت. هنگامی که مردم برخی شهرهای خراسان از روش و کارهای حارث بن سریج، -که یک عرب بود- آگاه شدند، و در راه‌های مرو و مساجد آن روش او را برای مردم می‌خواندند، بسیاری از آنان به اسلامی که او تبلیغ می‌کرد ایمان آوردند (همان: ۹۰-۹۵).

اخذ جزیه از نومسلمانان چنان رایج بود که در عهد خلافت عمر بن عبدالعزیز بخشنامه‌ای در لغو آن صادر شد (طبری، ۱۳۸۷، ج ۶: ۵۵۷). جراح بن عبدالله حکمی، حاکم خراسان، از نومسلمانان امتحان ختنه می‌گرفت. این خبر به گوش خلیفه رسید و او گفت: «خدا محمد را به دعوت‌گری فرستاد نه ختنه‌گری» (همان: ۵۵۶). اشرس بن عبدالله که در سال ۱۱۰ق به امارت خراسان رسید، شخصیت‌هایی مانند ابوالصیداء، صالح بن طریف و ربیع بن عمران را برای تبلیغ اسلام به سمرقند فرستاد اما با کاهش درآمد خزانه روبه‌رو گردید و دستور داد مجدد جزیه را بر نومسلمانان وضع کنند (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۵: ۱۴۷). برخی حاکمان خراسان سعی در نزدیکی به خاندان‌های اصیل و بومی و صاحب نفوذ خراسان و ماوراءالنهر داشتند تا از این طریق بر تبلیغ و گسترش اسلام کمک بگیرند. اسلام‌پذیری غزوان اهل مرو توسط مهبل بن ابی صفره (طبری، ۱۳۸۷، ج ۶: ۳۵۱)، مسلمان شدن طغشاده توسط قتیبه بن مسلم باهلی (نرشخی، ۱۳۶۳: ۱۴) و اسلام‌پذیری سامان خداه توسط اسدالله بن عبدالله القسری (نرشخی، ۱۳۶۳: ۸۱) از نمونه‌های آن است. در ۱۱۰ق با لغو جزیه از تازه‌مسلمانان سمرقند و سایر شهرهای ماوراءالنهر به طور سیل‌آسا مردم به اسلام گرویدند (اشپولر، ۱۳۹۱، ج ۱: ۲۵۳-۲۵۴)؛ این قانون بعداً لغو گردید. دانیل می‌گوید که شیبان خارجی بعد از فراز و نشیب‌های سیاسی و در زمانی که ابومسلم خراسانی قدرت را در خراسان به دست آورد، از او بیعت خواست که با خودداری شیبان مواجه شد. وی به

سرخس گریخت و هواداران خود را که در حدود ۳۰۰۰ نفر از قبیله بکر بن وائل بودند، گرد آورد (دانیل، ۱۳۸۳: ۸۳) و سرانجام در ۱۳۰ ق در نبرد با سپاهیان ابومسلم کشته شد.

ج) اقدامات اعراب در گسترش اسلام

قبایل اعراب از طرق دیگر نیز اسلام را رواج می‌دادند که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- تعلیم اسلام، توسط صحابه و تابعین همراه قبایل مهاجر عرب به خراسان: برای نمونه برخی از صحابه رسول خدا مانند حکم بن عمرو الغفاری (د. ۵۰ق)، برادرش عطیه، بریده بن الحصیب اسلمی (د. ۶۳ق)، ابوبرزه اسلمی و فرزندان، ابوعمر انصاری و اولاد و خانواده‌اش و چندین صحابی دیگر در شهرهای نیشابور و مرو ساکن بودند (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۷۵). قثم بن عباس (۱-۵۶ق)، صحابه و پسر عم رسول خدا، همراه سعید بن عثمان (د. ۶۲ق)، به بخارا آمدند. او با توجه به شخصیت ایمانی، غنیمت‌های فراوان را از طرف سعید بن عثمان نپذیرفت. قثم به مرو و سمرقند رفت و آن‌جا به تعلیم ادب قرآنی مشغول بود، و در نهایت در سمرقند وفات یافت (ابن عبدربه، ۱۴۰۷، ج ۵: ۸؛ حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۷۱). بریده بن الحصیب بن عبدالله اسلمی صحابی دیگری بود که در ایام خلافت یزید بن معاویه در مرو درگذشت (ابن عبدربه، ۱۴۰۷ق، ج ۳: ۳۳۳).

- ازدواج اعراب با خراسانی‌ها: با اینکه عمر، خلیفه دوم، ازدواج رزمندگان عرب را با زنان سرزمین‌های مفتوحه ممنوع ساخته بود (العلی، ۱۳۸۴: ۳۰)، یا حکم ابویوسف در رابطه با تقبیح ازدواج زرتشتیان با مسلمانان که «زن زرتشتی بر مرد مسلمان حرام است و پیامبر نیز در مورد هجر موافقت کرد که خراج بپردازند، و زنانشان با مسلمانان ازدواج ننمایند. پس از مسلمان شدن نیز زنانشان صیغه نشوند بلکه به عنوان کنیز عمل نمایند» (ابویوسف، ۱۳۹۹: ۱۲۹). با همه‌ی این‌ها اعراب با زنان خراسانی ازدواج کردند. این مسئله زمانی اوج گرفت که اعراب توانستند در کارهای محلی مشارکت کنند. یکی از مسائلی که به ازدواج فراوان اعراب با خراسانی‌ها دامن زد، سازمان یافتن ایشان بر حسب «دار» بود. دگرگونی ساختار قبایل که منجر به یکجانشین آن‌ها شد، باعث شد تا از یک طرف نیازمند ازدواج با بومیان گردند، و از طرف دیگر مسئله‌ی تعدد زوجات در بین اعراب، به‌ویژه جنگاوران، انجام گیرد. براساس حکم اسلام، جنگاوران در هنگام

فتوحات حتی زن و دختر را نیز به عنوان غنیمت جنگی تصاحب می‌کردند. بنابراین فتوحات فراوان در خراسان باعث شد تا زنان و دختران بی‌شماری تحت عنوان کنیز در اختیار اعراب قرار گیرند. آن‌ها محدودیتی در نگهداری کنیزها تحت عنوان همسر نداشتند. از طرف دیگر امر تعدد زوجات در دوره‌ی ساسانی، به‌ویژه در بین اعیان و اشراف، فراوان بود (کریستن سن، ۱۳۷۴: ۶۹-۷۰)؛ با آمدن اعراب به خراسان به گستردگی آن افزوده شد. اعراب با این کار علاوه بر کثرت فرزندان، بر قدرت خود می‌افزودند؛ همچنین این امر دگرگونی‌هایی را در جامعه‌ی خراسان به وجود آورد که باعث پیدایش پایگاه برتر و خاص اعراب در جامعه‌ی خراسان گردید؛ علاوه‌براین، می‌توانست به گسترش اسلام و تعداد مسلمانان بیافزاید.

- ساخت مساجد: مساجد خود نمادی از مرکزیت، اتحاد و قدرت مسلمانان بود؛ بنابراین ساخت آن در برخی شهرها حکایت از تعداد زیاد مسلمانان یا جذب غیرمسلمانان به اسلام داشت. به اسلام‌پذیری با ساخت مسجد در مرو، بلخ و نیشابور و از میان رفتن پرستشگاه‌های زرتشتی آن شهرها سرعت بخشیده شد. عکس آن، در نقاطی که مسجد یا مؤسسات اسلامی به صورت پراکنده باقی ماندند، زرتشتیان دین خود را تا مدتی حفظ کردند. مؤسسات زرتشتی در بیهق، نساء و توس تا سده‌ی پنجم هجری باقی ماندند (مسعودی، ۱۳۹۹، ج ۱: ۶۰۴). حتی خارج از نیشابور - در کوه‌های خارج از حوزه‌ی نفوذ مستقیم اسلام - آتش آذربرزین مهر یا آتش شبانان و کشاورزان ایران در پرستشگاه‌ها شعله‌ور بود (چوکسی، ۱۳۸۲: ۱۲۷).

پس از آن که اعراب در ۳۱ق نیشابور را تصرف کردند، آتشکده‌ی اصلی آن را ویران و الجامع‌العقیق را در محل آن بنا کردند اما با اعتراض زرتشتیان بر این که «ما با جزیه موافقت کردیم پس نباید آتشکده خراب می‌شد» (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۱۷)، مسلمانان ناحیه‌ای دیگر را برای مراسم عبادی زرتشتیان به دستور عبدالله بن عامر اختصاص دادند.

قتیبه مسجدی جامع در ۹۴ق، به جای بتخانه‌ای بودایی، در بخارا بنا کرد و سپاهیان پادگان خود را در شهر سکونت داد. این عمل بخارا را نه تنها به پایگاه نظامی مهم مسلمانان بدل ساخت بلکه مقدمه‌ای شد تا این شهر بعدها یکی از مراکز تعلیم اسلامی گردد (فرای، ۱۳۶۵: ۳۴-۳۵). اعراب در ابتدا مردم را دعوت می‌کردند هر آدینه به نماز حاضر شوند؛ منادی ندا می‌داد که هر کس حاضر شود دو درهم بگیرد ولی به جز درویشان که به خاطر دو درهم می‌رفتند، افراد دیگر

حاضر نمی‌شدند (نرشخی، ۱۳۶۳: ۶۷-۶۸). قتیبه در افشنه نیز مسجدی بنا کرد و هنگامی که در سمرقند آتشکده را خراب و مسجدی به جای آن ساخت، مردم مشاهده کردند که با دست خود بت‌ها را آتش زد، پس جماعتی از آن‌ها به اسلام گرویدند (بلاذری، ۱۹۷۸م: ۵۸۶).

- اجبار ستمگرانه: اقدام نظامی برای گسترش اسلام یکی از ابزارهای حاکمان و خلفا در تاریخ صدر اسلام بود. مأمون، خلیفه‌ی عباسی، در ۲۰۴ق به قصد تبلیغ با لشکری به طرف ماوراءالنهر حرکت کرد. ساکنان این نواحی مانند سغدی‌ها و فرغانیان به عنوان افراد مسلمان دست به اسلحه شدند و به عنوان جهاد بر ضد ترکان شرکت کردند (اشیولر، ۱۳۹۱، ج ۱: ۲۴۷)؛ به عبارتی دیگر آنان به خلیفه‌ی عباسی در جنگ با ترکان کمک کردند.

د) غیراعراب و گسترش اسلام

موالی خراسان در کنار قبایل عرب باعث گسترش اسلام شدند. شاهد این مدعا ذکر مکرر اسامی موالی در منابع و کثرت آنان در همیاری اعراب مسلمان در با جنگ ترکان است. کسانی که به خاطر مصالح و منافع خویش و اسلام به اشراف عرب نزدیک شدند و اسلام را پذیرفتند. آن‌ها وارد شدن به سپاه را بهترین نوع اسلام آوردن تلقی کردند، و توانستند کمک‌های فراوانی به قبایل عرب در گسترش اسلام و فتوحات آنان در ماوراءالنهر انجام دهند. نمونه‌های این افراد را می‌توان کسانی مانند حریت و ثابت بن قطئه، حیان نبطی و پسرش مقاتل و سلیم ناصح دانست (ولهاوزن، ۱۳۷۶: ۳۹۲؛ دنت، ۱۳۵۸: ۱۷۰). بیشتر موالی خراسان در کار سپاهی‌گری بودند. فرماندهان آنان نیز از خود آن‌ها بودند. «شاکریه» گروهی سیصد نفری بودند که به رهبری ثابت قطنه در جنگ‌ها شرکت می‌کردند، یا افراد تحت امر حیان نبطی، که قتیبه آن‌ها را شریف‌ترین، شجاع‌ترین، شمشیرزن‌ترین و پایدارترین عجم‌ها می‌دانست. همچنین سلیم ناصح مولای عبیدالله ابن ابی بکره در سپاه قتیبه بود (جوده، ۱۳۸۳: ۱۳۳-۱۳۴).

بازرگانان دومین دسته‌ای بودند که به عرب‌ها نزدیک شدند. آنان در مواردی هزینه‌ی لشکر کشی‌های اعراب به ماوراءالنهر را بر عهده داشتند. منافع اقتصادی و رونق شهرنشینی و تجارت باعث شد تا بازرگانان پیشرفت خود را در همکاری با قبایل عرب و فروش به اسلام ببینند (فرای، ۱۳۷۵: ۱۴۳؛ بطروشفسکی، ۱۳۵۴: ۱۶۶). شهرهای ماوراءالنهر به مرور زمان یا مانند بیکنند توسط بازرگانان بومی آباد شد یا، به جهت اهمیت تجاری، با همکاری اعراب و بومیان دوباره رونق

یافت. داد و ستد اعراب با بازرگانان ایران در جنوب و شمال جیحون باعث شد، تا گسترش زبان فارسی و در کنار آن دین اسلام بیشتر شود (فرای، ۱۳۷۵: ۱۱۶؛ مارکوارت، ۱۳۷۳: ۱۷۷-۱۷۸). دهقانان و مرزبانان دسته‌های دیگری بودند که پیش از رسته‌های دیگر به خاطر مصالح و منافع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خود به اسلام گرویدند. آنان با حاکمان عرب همکاری می‌کردند و نقش بالایی در گسترش اسلام و همراهی با قبایل عرب در این زمینه داشتند. دهقانان از دادن هدایا در اعیاد ملی یا دینی کوتاهی نمی‌کردند. احتمال می‌رود دهقانان خراسانی نخستین هدیه‌ی نوروزی پس از اسلام را نزد علی فرستاده باشند. آن حضرت با دیدن هدایا فرمود: «این چیست؟ گفتند: روز نوروز است. فرمود: هر روز ما نوروز است. حضرت شیرینی‌ها را با اطرافیان خوردند و ظروف گرانبه‌ای آن را به جای خراج کشاورزان به حساب آوردند.» (جاحظ، ۱۹۶۹م: ۲۱۵). نمونه‌ی بارز اسلام آوردن دهقانان را می‌توان در اسلام آوردن دهقان هرات، که به خاطر تبلیغ اطرافیانش مبنی بر نامعتبر بودن دین قبلی‌اش مسلمان شد، مشاهده کرد.

رعایا که تعصب بیشتری نسبت به عادات قدیمی مذهبی داشتند، اغلب در برخورد با قبایل عرب به خاطر مسائل اقتصادی، (نپرداختن جزیه) مسلمان شدند؛ این امر خود مشکلاتی را در ماوراالنهر به وجود آورد (اشپولر، ۱۳۶۹، ج ۱: ۲۵۲).

موبدان زرتشتی به عنوان بالاترین مقام در اجتماع بودند که با آمدن اسلام و قبایل عرب به مناطق شرقی ایران، به‌ویژه خراسان، و همچنین پایان شاهنشاهی ساسانی، سازمان آنان به هم ریخت. دیگر خبری از یک دسته توانای روحانی به چشم نمی‌خورد. آن‌ها در مبارزه با اسلام و عرب هیچ نقشی ایفا نکردند. احتمالاً قدرت بسیج توده‌های مردم را نداشتند بلکه فقط اصلاحاتی در آیین زرتشتی انجام دادند تا بتوانند این آیین را به عنوان یک دین یکتاپرستی در مقابل اسلام جلوه دهند (فرای، ۱۳۷۵: ۱۴۳؛ بارتولد، ۱۳۶۶، ج ۱: ۴۰۲).

نتیجه

مهاجرت قبایل عرب به خراسان از ابتدای فتوح یعنی از دوران خلیفه‌ی دوم و سوم (۱۳-۳۵ق) آغاز و در دوره‌ی امویان شدت گرفت. در این سکونت طبیعتاً نوع تعامل بومیان خراسان با اعراب در ابتدا ستیزه‌جویانه بود ولی به تدریج به همکاری تبدیل شد. قبایل عرب ساکن خراسان، غیر از قبایل همسو با سیاست‌های اموی، قبایل شیعه و ناراضی از حکومت اموی نیز حضور داشتند. مسائل استراتژیک و سوق‌الجیشی خراسان بر انگیزه‌های اعراب جهت مهاجرت و سکونت در این منطقه افزود. در بحث تبلیغ و گسترش اسلام غیر از قبایل عرب و حاکمان عرب خراسان و ماوراءالنهر که نقش محوری داشتند، موالی ایرانی، بازرگانان، دهقانان، مرزبانان، برخی افراد ناراضی از دستگاه حاکمیت مانند حارث بن سریق نیز تأثیر داشتند. تعلیم اسلام توسط برخی صحابه و تابعینی که همراه سپاه اعراب به خراسان و ماوراءالنهر آمده بودند، مانند حکم بن عمرو الغفاری و قثم بن عباس بن عبدالمطلب و ازدواج‌هایی که بین دسته‌ی حاکم و محکوم صورت گرفت، از دیگر عوامل اثرگذار در این امر است. این ازدواج‌ها زمانی به اوج خود رسید که اعراب به کارهای محلی ورود پیدا کردند و همچنین تغییر در سبک زندگی آنان یعنی انتقال از بادیه‌نشینی به یکجانشینی صورت گرفت و ساخت مساجد به عنوان مکان‌هایی برای تبلیغ اسلام اشاره کرد که نقش مهمی در اسلام‌پذیری بومیان منطقه داشت. تعدد مساجد در شهرها و مناطق نشان‌دهنده‌ی افزایش اعراب مسلمان بود، به‌ویژه اسلام‌پذیری مردم ماوراءالنهر بیشتر در عصر حکومت قتیبه بن مسلم باهلی محقق شد. در این دوره بود که شهر - پادگان‌های اعراب و دین اسلام در میان مردم بومی رونق و گسترش پیدا کرد.

اما گروه‌هایی نیز مانند زرتشتیان، مسیحیان و یهودیان این فرهنگ جدید را نپذیرفتند و با طرد تمام ابعاد این فرهنگ، مدت‌ها در ولایات خود با حفظ عقاید گذشته در برابر آن ایستادگی کردند، یا دست به مهاجرت زدند و زندگی نوینی را در جامعه‌ای جدید ولی با عقاید گذشته شروع کردند. در میان اهل کتاب، زرتشتیان بیشترین ستیز را با اعراب داشتند.

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- آموزگار، یوسف (۱۳۸۷). تاریخچه مختصر اعراب جنوب خراسان (منطقه عرب خانه). نشریه پژوهش‌نامه ادب حماسی، ۴(۶)، ۱۷-۴۹.
- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی (۱۳۸۵ق). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۶۶). *الفهرست* (ترجمه محمدرضا تجدد). تهران: امیرکبیر.
- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۳۶۵). *اعلاق النفیسه* (ترجمه حسین قره چانلو). تهران: امیرکبیر.
- ابن عبدربه الاندلسی، احمد بن محمد (۱۴۰۷ق). *العقد الفرید* (تحقیق عبدالمجید الترحینی). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم (۱۳۹۹ق). *الخراج*. بیروت: دارالمعرفه.
- اشپولر، برتولد (۱۳۹۱). *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی* (ترجمه جواد فلاطوری). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- الاصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۳۸۱). *المسالک و الممالک* (تحقیق محمد جابر عبدالعال الحینی). جمهوریة العربیة المتحدة: دارالعلم.
- العلی، صالح احمد (۱۳۸۴). *مهاجرت قبایل عربی در صدر اسلام* (ترجمه هادی انصاری). تهران: حوزه و دانشگاه؛ سمت.
- اکبری، امیر (۱۳۸۸). فتح خراسان و مهاجرت قبائل عرب به این سرزمین. نشریه پژوهش‌نامه تاریخ، ش ۱۷، ۱-۱۸.
- بارتولد، واسیلی و لادیمیرویچ (۱۳۶۶). *ترکستان‌نامه* (ترجمه کریم کشاورز). تهران: انتشارات آگاه.
- باسورث، ادmond کلیفورد (۱۳۷۷). *تاریخ سیستان* (ترجمه حسن انوشه). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۷۸م). *فتوح البلدان* (تصحیح رضوان محمد رضوان). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بهرامیان، مسعود، مفتخری، حسین، نیکو، و محمود (۱۳۹۳). پی‌آمدهای اجتماعی مهاجرت مهاجرت قبائل عرب به خراسان در قرون نخستین اسلامی. نشریه تاریخ اسلام، ۱۵(۴)، ۱۴۵-۱۶۹.

- بیات، علی، دهقان پور، و زهره (۱۳۹۰). پیامدهای اجتماعی مهاجرت قبایل عرب به ایران. مجله تاریخ و تمدن اسلامی، ش ۱۴، ۳-۲۲.
- پطروشفسکی، ایلینا پولویچ (۱۳۵۴). تاریخ ایران از دوران باستان پایان سده هجدهم میلادی (ترجمه کریم کشاورز). تهران: پیام.
- پناهی، عباس (۱۳۸۸). تأثیر اوضاع اقتصادی و اجتماعی خراسان بر نحوه حکومت امویان. نشریه مسکویه، ش ۱۱، ۲۷-۴۴.
- تاریخ سیستان (۱۳۶۶). (تصحیح ملک الشعراء بهار). تهران: پدیده خاور.
- ترکمنی آذر، پروین (۱۳۸۵). عرب تباران خراسان و نقش آنان در سقوط امویان. مجله فرهنگ، ش ۶۰، ۱-۲۶.
- جاحظ، ابی عثمان عمرو (۱۹۶۹م). المحاسن و الاضداد. (حقیقه و قدم له فوزی خلیل عطوی). بیروت: الشركة البنانیة الكتاب.
- جوده، حسنین (۱۹۹۹م). جغرافیه الدول الاسلامیه. اسکندریه: منشأة المعارف.
- چوکسی، جمشید کرشاسب (۱۳۸۲). ستیز و سازش (ترجمه نادر میرسعیدی). تهران: ققنوس.
- حاکم نیشابوری، ابوعبدالله (۱۳۷۵). تاریخ نیشابور (ترجمه محمدبن حسین خلیفه نیشابوری و تصحیح محمد شفیعی کدکنی). تهران: انتشارات آگاه.
- حدود العالم من المشرق الی المغرب (۱۳۶۲). (به کوشش منوچهر ستوده). تهران: طهوری.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۷۵ق). البلدان. بیروت: للطباعة و النشر.
- خیاط، خلیفه (۱۴۱۵ق). تاریخ خلیفه. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- دانیل، التون (۱۳۸۳). تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در زمان حکومت عباسیان (ترجمه مسعود رجب‌نیا). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- دنت، دانیل (۱۳۵۸). مالیات سرانه و تأثیر آن در گرایش به اسلام (ترجمه محمد علی موحد). تهران: خوارزمی.
- دوری، عبدالعزیز (۱۹۷۱م). العصر العباسی الاول. بیروت: دارالطبیعة للطباعة و النشر.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۷). تاریخ مردم ایران. تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۹۷). کارنامه اسلام. تهران: امیرکبیر.

- صدیقی، غلامحسین (۱۳۷۵). جنبش‌های دینی ایران در قرن های دوم و سوم هجری. تهران: پازنگ.
- طبری، محمدحسن (۱۳۸۷ق). تاریخ الرسل و الملوك (تحقیق محمد ابوالفضل). بیروت: دارالتراث.
- طقوش، محمدسهیل (۱۳۸۴). دولت امویان (ترجمه حجت‌الله جودکی). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- عباسی، علی‌اکبر (۱۳۸۹الف). تحلیلی بر نقش قبایل عرب در تحولات خراسان از آغاز تا پایان دولت امویان با تأکید بر مراودات بومیان و اعراب ساکن خراسان (رساله‌ی دکتری ایران اسلامی)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، ایران.
- _____ (۱۳۸۹ب). زبان شناسی اعراب و بومیان خراسان در عهد اموی. نشریه تاریخ اسلام، ۱۱ (۳-۴)، ۲۰۳-۲۲۶.
- _____ (۱۳۹۱). حاکمان خراسان و اسلام در عهد اموی. نشریه پژوهشنامه تاریخ، ۷ (۲۸)، ۱۳۱-۱۴۷.
- فرای، ریچارد (۱۳۶۵). بخارا دستاورد قرون وسطی (ترجمه محمود محمودی). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۷۵). عصر زرین فرهنگ ایران (ترجمه مسعود رجب نیا). تهران: سروش.
- گریستن سن. آرتور (۱۳۷۸). ایران در زمان ساسانیان (ترجمه رشید یاسمی). تهران: صدای معاصر.
- گای لسترنج (۱۳۶۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی (ترجمه محمود عرفان). تهران: علمی و فرهنگی.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی (۱۳۶۳). زین الاخبار (تصحیح عبدالحی حبیبی). تهران: دنیای کتاب.
- گیرشمن، رومن (۱۳۷۹). ایران از آغاز تا اسلام (ترجمه محمد معین). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مارکوارت، یوزف (۱۳۷۳). ایرانشهر بر مبنای جغرافیای موسی خورنی (ترجمه مریم میراحمدی). تهران: اطلاعات.

- مسعودی، علی (۱۳۹۹). *مروج الذهب و معادن الجواهر*. قم: دارالهجره.
- مفتخری، حسین (۱۳۸۶). *تاریخ ایران از ورود مسلمانان تا پایان طاهریان*. تهران: سمت.
- المقداد، محمود (۱۴۰۸ق). *الموالی و نظام الولاء من الجاهلیه الی اواخر العصر الاموی*. دمشق: دارالفکر.
- مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی المعرفه الاقالیم* (ترجمه علینقی منزوی). تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- نرشخی، ابوبکر (۱۳۶۳). *تاریخ بخارا* (ترجمه احمد بن محمد نصیر القبادی و تصحیح محمدتقی مدرس رضوی). تهران: توس.
- نفیسی، سعید (۱۳۳۱). *اوضاع اجتماعی ایران در دوره ساسانی*. مجله مهر، ش ۲-۳، ۷۰-۸۵.
- ولهاوزن، یولیوس (۱۳۷۶ق). *الدوله العربیه و سقوطها* (نقلم الی العربیه یوسف العث). دمشق: مطبعه الجامعه السوریه.
- یعقوبی، احمد (۱۳۷۸). *تاریخ یعقوبی* (ترجمه محمدابراهیم آیتی). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

